

'Uitstekend werk' TROUW
'Overtuigend' NRC HANDELSBLAD ****

ELAINE PAGELS

*Het vreemdste
bijbelboek*

VISIOENEN VOORSPELLINGEN EN
POLITIEK IN OPENBARING

€15,-

— UITGEVERIJ TEN HAVE —

Elaine Pagels

HET VREEMDSTE
BIJBELBOEK

*Visioenen, voorspellingen en politiek
in Openbaring*

Tweede druk

Uitgeverij
Ten Have

Inhoud

1. De Openbaring van Johannes: Uitdaging van het Rijk van het Kwaad – Rome	7
2. Visioenen van hemel en hel: Van Ezechiël en Johannes van Patmos tot Paulus	38
3. Andere openbaringen: Ketterij of verlichting?	70
4. Oog in oog met vervolgingen: Hoe joden en christenen pleitten voor scheiding van politiek en religie	96
5. De bekering van Constantijn: Hoe de Openbaring van Johannes in de Bijbel kwam	123
Conclusie	157
Noten	163
Register	193

1. De Openbaring van Johannes: *Uitdaging van het Rijk van het Kwaad – Rome*

Het boek Openbaring is het meest raadselachtige boek in de Bijbel – en het meest controversiële.

In plaats van verhalen en moreel onderricht biedt het visioenen – dromen en nachtmerries. En hoewel weinigen beweren dat ze de krachtige beeldspraak en profetieën begrijpen, is het boek al tweeduizend jaar bijzonder populair onder lezers. Zelfs vandaag de dag grijpen talloze mensen in heel de wereld het aan op zoek naar zingeving, en veel christelijke groepen beweren dat ze de profetieën vol goddelijk oordeel voor hun ogen in vervulling zien gaan. Miljoenen vrezen ‘achtergelaten’ te worden als het einde komt, zoals Tim LaHayes bestsellerreeks *Left Behind* waarschuwt. Ze menen dat ze de geprofeteerde oorlogen uit Openbaring werkelijkheid zien worden in de rampzalige gebeurtenissen uit de recente geschiedenis. De visioenen van hemel en hel lopen als een rode draad door de literatuur, van Miltons *Paradise Lost* tot de poëzie van William Butler Yeats en de verhalen van James Baldwin. Ze vormden de inspiratie voor de muziek van ‘Battle Hymn of the Republic’ en Afro-Amerikaanse spirituals tot het *Quatuor pour la fin du temps*, geschreven door de Franse componist Olivier Messiaen en voor het eerst opgevoerd in een Duits concentratiekamp. Filmmakers en hedendaagse kunstenaars verbeelden haar visioenen, zoals Michelangelo, Goya, Bosch, Blake en Picasso dat voor hen hebben gedaan. Christenen in Amerika vereenzelvigen zich met de visioenen van kosmische oorlogsvoering – al sinds 1600, toen velen die naar de Nieuwe Wereld emigreerden, geloofden dat ze het ‘Nieuwe Jeruzalem’ betraden dat was beloofd in het boek Openbaring. Amerika wordt vaak gezien als

een ‘natie met een roeping’, een natie die het duizendjarig vrede-rijck naderbij brengt, terwijl anderen haar militaire en economische systeem juist zien als het verdorven Babylon.¹ Politieke retoriek oefent nog altijd grote aantrekkingskracht uit op het Amerikaanse volk, dat een goddelijke roeping denkt te hebben – of verdoemt het land juist vanwege zijn zonden.

Hoe kwam Openbaring over op mensen die het tweeduizend jaar geleden lasen en hoe leest men het vandaag? Deze vragen hebben tot het ontstaan van dit boek geleid. Want, of we het nu leuk vinden of niet, het boek Openbaring raakt ergens iets in de menselijke natuur. Ik begon met dit geschrift in een tijd van oorlog, toen mensen die de oorlog propageerden zich op het boek Openbaring beriepen, dat overigens geschreven werd na een oorlog. Door te laten zien hoe dit boek lezers duizenden jaren lang heeft gefascineerd komen we veel te weten over onszelf en over hoe religie tot op de dag van vandaag – met heilzame of noodlottige gevolgen – zulke krachtige reacties losmaakt.

De controverse rond Openbaring is niet nieuw. Sinds het werd geschreven waren er christenen voor of tegen dit boek, vooral vanaf de tweede tot de vierde eeuw toen het maar net de canon haalde als het laatste boek van het Nieuwe Testament.² Critici beweerden dat het was geschreven door een ketter, waarop de vroege voorstanders de legitimiteit ervan poogden te verdedigen door te beweren dat Jezus’ eigen discipel Johannes deze profetieën had geschreven – in aansluiting op het Johannesevangelie. Rond het jaar 260 maakte de beroemde Egyptische heilige Dionysius van Alexandrië bezwaar tegen deze visie. Hij wees erop dat de stijl van beide boeken heel verschillend is en beweerde dat de verfijnde evangeliëschrijver nooit in zulk houterig Grieks zou hebben geschreven.³ Dionysius voegde eraan toe dat ‘ik dergelijke dingen niet heb gezegd om [de auteur van Openbaring] te minachten – zeker niet! – maar alleen om te laten zien hoe anders beide boeken zijn’. Hij was van mening dat beide boeken waren geschreven ‘door een heilige en geïnspireerde auteur’.⁴ Niettemin bleven de discussies over de authenticiteit – en de plaats in het Nieuwe Testament – aanhouden. Meer dan dui-

zend jaar later wilde Maarten Luther het boek uit de canon hebben, omdat 'er geen Christus in is'. Totdat hij zich realiseerde dat hij de krachtige beeldspraak kon gebruiken in zijn strijd tegen de katholieke kerk, terwijl katholieke apologeten deze visioenen juist inzetten tegen hem en andere 'protesterende' christenen.⁵ Veel christenen spreken nooit over het boek Openbaring. Sommigen weigeren het in de eredienst te lezen. Anderen hebben het er voortdurend over. Het verhaal van het boek Openbaring en hoe christenen het hebben gelezen voert ons van de tijd dat Jezus' volgelingen een marginale en vervolgde minderheid vormden naar een periode waarin het christendom uitgroeide tot een bloeiende beweging en de nieuwtestamentische canon werd samengesteld, nadat keizer Constantijn plotseling Christus als zijn beschermer zag en van het christendom de heersende godsdienst maakte van het Romeinse Rijk.

Wie schreef het boek? Waarom – en hoe – wordt het vandaag nog zo veel gelezen? En wat *is* openbaring? Zijn er zogenaamde openbaringen die zijn wat ze beweren te zijn: boodschappen van God? Hoe komen we te weten of deze visioenen werkelijk waarheid verkondigen of slechts projecties of waanvoorstellingen zijn van een bepaalde persoon? Terwijl ik me met deze vragen bezighield, realiseerde ik me dat er een complicerende factor is, namelijk dat de lang verborgen gebleven oude christelijke geschriften die in 1945 werden ontdekt – een ontdekking die niet alleen de zogenaamde gnostische evangelien betrof, maar ook twintig *andere* 'openbaringsboeken' – nogal verschillen van het nieuwtestamentische boek Openbaring.⁶ Veel van deze geschriften spreken nauwelijks over de dag des oordeels aan het einde van de wereld, maar zoeken het goddelijke veeleer in het nu. Maar voordat we deze geschriften gaan onderzoeken gaan we eerst eens kijken waar het nieuwtestamentische boek Openbaring over gaat.

Aan het begin van het boek Openbaring vertelt Johannes (vaak Johannes van Patmos genoemd, omdat hij zegt dat hij schrijft op het kleine eiland Patmos, voor de kust van Turkije) hoe hij op een zondag 'in vervoering'⁷ – in een extatische trance – een luide stem tot hem hoorde spreken. Toen hij zich omdraaide zag hij een hemels

wezen dat aankondigde 'wat er binnenkort moet gebeuren' als het begin van het einde der tijden. Johannes, een Joodse volgeling van Jezus van Nazaret, geloofde dat het hemelse wezen dat tot hem sprak dezelfde was als Jezus, die leefde ondanks zijn dood. Hij was niet in menselijke gedaante aan hem verschenen, maar als een verheerlijkte en schrikwekkende aanwezigheid wiens 'gezicht schitterde als de felle zon'.⁸ Volgens Johannes had Jezus hem onthuld dat God op het punt stond om oorlog te voeren tegen de boze machten die de wereld hadden overgenomen en dat, hoewel de komende kosmische oorlog het gehele universum zou vernietigen, God uiteindelijk zou overwinnen, waarna hij de boosdoeners in een poel van eeuwig vuur zou werpen en de rechtvaardigen zou opnemen in zijn koninkrijk.

Johannes zegt dat hij een stem tot hem hoorde zeggen: 'Kom hierboven!' – blijkbaar een oproep om op te stijgen naar de hemel door een geopende deur.⁹ Johannes zegt dat hij 'meteen in geestvervoering' raakte en een glimp opving van de troon van God in de hemel, die eruitzag zoals de profeet Ezechiël hem zeshonderd jaar eerder zou hebben gezien: laaiend in een vuur van bliksemstralen, omringd door donderslagen; schitterend als smaragden, regenbogen, saffieren; helder licht dat stroomt naar een zee van glinsterend kristal. Als in een droom ziet Johannes naast Gods troon een geslacht lam staan. Het lam laat zien 'wat hierna zal gebeuren'.¹⁰ Terwijl de engelen op trompetten blazen, komen de Vier Ruiters van de Apocalyps aangestormd. De eerste rijdt op een wit paard en heeft een zwaard in de hand; de tweede ontvangt, gezeten op een vurig rood paard, een enorm zwaard 'zodat men elkaar zou afslachten';¹¹ de derde zit op een zwart paard, die hongersnood voorspelt; de vierde brengt, zittend op een vaal paard, de dood door het zwaard, de pest en wilde dieren. Maar voordat dit alles begint, ziet Johannes onder het altaar 'de zielen van al degenen die geslacht waren omdat ze over God hadden gesproken en vanwege hun getuigenis'. Ze schreeuwen met luider stem: 'O heilige en betrouwbare Heer, *wanneer zult u de mensen die op aarde leven eindelijk straffen en ons bloed op hen wreken?*'¹²

Daarna ziet Johannes vier engelen op de vier hoeken van de aarde

staan. Ze brengen zegels aan op de voorhoofden van 144.000 mensen, die de elitetroepen van Gods volk vormen – twaalfduizend van elk van de stammen van Israël – en hen moeten beschermen op ‘de grote dag van Gods toorn’. Plotseling keert de verteller terug naar de hemelse troon, waar Johannes een ster uit de hemel ziet vallen, een wezen dat ‘de put naar de onderaardse diepte’ opent,¹³ waaruit reusachtige sprinkhanen tevoorschijn komen met menselijke gezichten en haren als het haar van een vrouw, als een leger van monsters die geleid worden door Abaddon, de engel van de onderaardse diepte.¹⁴

In de hemel verschijnen nu twee tekenen in de lucht: een vrouw ‘bekleed met de zon’,¹⁵ die op het punt staat om een zoon te baren – Gods messias – terwijl een vuurrode draak met zeven hoofden om haar heen draait om het kind te verslinden zodra het is geboren. De vrouw ontsnapt, haar kind wordt weggevoerd naar de hemel en Johannes ziet ontzet toe hoe er in de hemel een oorlog uitbreekt.¹⁶ De aartsengel Michael en zijn engelen bevechten de draak en zijn engelen. Deze vechten terug maar worden verslagen, uit de hemel geworpen en vallen op de aarde. De gefrustreerde draak, die woedend is en vol agressie, achtervolgt de vrouw om strijd te voeren tegen haar en al haar kinderen, die op aarde zijn gebleven.

Johannes ziet dat de draak twee reusachtige lelijke beesten tevoorschijn roept om hem te steunen. Het eerste beest, met zeven hoofden en tien horens, staat op uit de zee en ontvangt de macht om ‘strijd te leveren (...) met allen die zich aan Gods geboden houden en bij het getuigenis van Jezus blijven’.¹⁷ En om de hele wereld te beheersen. Zijn bondgenoot, het tweede beest, die een mysterieuze naam heeft – een menselijke naam, zo zegt Johannes, die wordt aangeduid door het getal 666 – ‘dwong de aarde en alle mensen die erop leefden het eerste beest (...) te aanbidden’. Het kreeg de macht om iedereen die het beeld van het eerste beest niet aanbad, te doden.¹⁸

Terwijl de kosmische oorlog steeds heviger wordt, ziet Johannes zeven engelen in de hemel staan. Hij ziet hoe ze elk op hun beurt een gouden schaal over de aarde uitgieten met de toorn van God. De verschrikking bereikt een hoogtepunt als de zesde engel zijn

schaal uitgiet over de rivier de Eufraat, bij Babylon – en de ‘onreine geesten’ tevoorschijn komen ‘om alle koningen op aarde bijeen te brengen voor de strijd op de grote dag van de almachtige God’.¹⁹ Ze bereiden zich voor op de verschrikkelijke slag te Harmagedon, de vlakke aan de voet van de berg Karmel in het huidige Israël. Terwijl de zevende engel zijn schaal uitgiet in de lucht, luiden gedonder en bliksemslagen de meest gewelddadige aardbeving in die de wereld ooit heeft gekend. De stad Babylon wordt verwoest en de inwoners vervloeken God terwijl ze een vreselijke dood sterven. Johannes raakt in vervoering en ziet Babylon in een visioen dat lijkt op het gezicht dat de profeet Jesaja eerder zag aangaande Israëls vijand Tyrus – de stad zit als een hoer, schitterend gekleed en versierd met juwelen, op een scharlakenrood beest met zeven hoofden, dat het bloed van Gods volk drinkt uit een gouden beker.²⁰

Als de strijd zijn hoogtepunt bereikt, verschijnt Jezus als hemelse ruiter. Hij berijdt een wit paard en daalt neer uit de hemel om de engelenlegers te leiden in de strijd:

Uit zijn mond komt een scherp zwaard waarmee hij de volken zal slaan, en hij zal hen met een ijzeren herdersstaf hoeden. Hij zal de wijnpers van de hevige woede van de almachtige God treden. Op zijn kleding en op zijn dij staat de naam ‘Hoogste Heer en koning’.²¹

Een engel roept en kondigt aan dat God alle aasgieren uitnodigt om na de veldslag een verschrikkelijk feest te vieren en ‘het vlees te eten van koningen, legeraanvoerders en machthebbers, het vlees van paarden en hun ruiters, van slaven en van vrije mensen, het vlees van jong en oud’.²² Ze strijden met vereende krachten en Satan wordt in een put geworpen, de draak wordt geketend en de beesten worden in een poel van vuur gegooid – terwijl alle mensen die trouw aan God zijn gestorven weer tot leven komen en duizend jaar regeren over de aarde. Vervolgens oordeelt Jezus de hele wereld. Eenieder die andere goden heeft aanbeden of zich schuldig heeft gemaakt aan moord, tovenarij of ongeoorloofde seksuele handelingen wordt naar beneden geworpen om voor eeuwig te worden gepijnigd

in de poel van vuur.²³ Gods getrouwen worden uitgenodigd om de nieuwe stad Jeruzalem binnen te gaan die uit de hemel neerdaalt, waar Christus en zijn volk duizend jaar in triomf zullen regeren.

Wie deze profetieën hoort zal zich afvragen: Wat zijn dat voor visioenen? Wat was dat voor iemand die deze visioenen schreef? Johannes was een Joodse profeet, die gezichten beschreef die hij naar eigen zeggen zou hebben gezien op het eiland Patmos, iets meer dan honderd kilometer van de stad Efeze, voor de kust van Klein-Azië, in het huidige Turkije. Maar we beginnen zijn geschrift pas te begrijpen als we beseffen dat het *oorlogsliteratuur* is. Johannes schreef waarschijnlijk rond 90 n.Chr., vermoedelijk na te zijn gevlucht voor een oorlog die zijn vaderland, Judea, had verwoest.²⁴ Het zou goed kunnen zijn dat Johannes met eigen ogen heeft gezien hoe de oorlog in Jeruzalem in 66 n.Chr. was uitgebroken. Militante Joden vielen, aangewakkerd door religieus fanatisme, soms groepen Romeinse soldaten aan en verzamelden wapens om een totale oorlog te beginnen tegen de Romeinse bezetters van Judea uit naam van 'God en de vrijheid van ons volk'. Na vier jaar wanhopige strijd zond Rome zesduizend militairen om Jeruzalem te belegeren, de inwoners uit te hongeren en het felle verzet van de revolutionairen te breken. Toen Romeinse soldaten, geleid door de toekomstige keizer Vespasianus en zijn zoon Titus, de Joden eindelijk versloegen, ontwijdden ze de heilige ruimten van de Grote Tempel, brandden die tot op de grond af en veranderden de binnenstad van Jeruzalem in een ruïne.²⁵

Twintig jaar later beschrijft de profeet Johannes zijn visioenen op Patmos, waar hij volgens de traditie gedwongen verbleef omwille van 'wat God gesproken heeft en waarvan Jezus Christus heeft getuigd'.²⁶ Misschien liep hij overdag rusteloos langs de zee en lag hij wakker in de nacht, terwijl hij de sterren langs de hemel zag bewegen.²⁷ Nog in shock door de Romeinse slachtpartij waarbij zoveel mensen omkwamen legt Johannes zijn wanhoopskreet in de mond van wezens die hij in de hemel ziet smeken om de gerechtigheid van God.

Andere Joden uit zijn tijd stelden dergelijke vragen, maar Johannes was geen traditionele Jood. Hij had zich aangesloten bij de radicale sekte van Jezus van Nazaret. Hoewel de latere christelijke

traditie hem zag als Johannes, de zoon van Zebedeüs, een van Jezus' discipelen, was Johannes van Patmos in feite iemand uit de tweede generatie van Jezus' volgelingen. Hij had gehoord wat Jezus volgens zijn eerste discipelen had gezegd: dat hijzelf Gods messias was, de uitverkoren koning van Israël.²⁸ Veel volgelingen van Jezus uit de eerste generatie hadden verwacht dat hij Israël een overwinning zou bezorgen op de gehate Romeinen en in Jeruzalem Gods koninkrijk zou vestigen, van waaruit hij zou heersen over de hele wereld. Jezus werd naar Pilatus gebracht na te zijn gearresteerd omdat iemand van zijn vertrouwelingen hem had verraden aan de leiders van de Jeruzalemse tempel. De Romeinse gouverneur liet hem geselen en kruisigen als de zelfbenoemde 'koning van de Joden'. Hierna verlieten veel van zijn volgelingen de beweging en de Romeinse magistraten doodden hun leiders. Hoewel Johannes pas enkele jaren na deze gebeurtenissen was geboren, was hij er waarschijnlijk van op de hoogte dat de Romeinen ook Jezus' rechterhand Petrus hadden gekruisigd en Paulus van Tarsus hadden geselsd en onthoofd. Hij zal meerdere versies hebben gehoord van de gewelddadige dood van Jezus' eigen broer Jakobus, die velen beschouwden als zijn opvolger. Jakobus werd doodgeslagen of gestenigd in de buurt van de tempel van Jeruzalem.

Sommigen van de volgelingen van Jezus – en *hun* volgelingen – weigerden op te geven. Johannes, die door hun verkondiging was overtuigd, was een van degenen uit de volgende generatie die volhield dat Jezus wel degelijk de toekomstige koning van Israël was – ja, van de hele wereld. Ze beweerden dat God hem uit de dood had opgewekt. Spoedig zou Jezus uit de hemel terugkeren naar de aarde en zijn vijanden overwinnen als Gods uitverkoren heerser over het universum – 'Hoogste Heer en Koning'.²⁹ Joden onder Johannes' tijdgenoten zagen hen als dwazen, aangezien Jezus zestig jaar eerder was vermoord. Maar zou iemand deze trouwe volgelingen hebben gevraagd hoe ze konden denken dat Jezus zou terugkeren als koning, dan zou Johannes hebben geantwoord dat hij met eigen ogen had gezien dat de meest verbazingwekkende profetieën van Jezus waren uitgekomen – en daarom durfde hij te hopen dat ook de

andere zouden worden vervuld. Want toen Jezus had verkondigd dat ‘het koninkrijk van God spoedig zou komen’ had hij zijn volgelingen onder vier ogen gewaarschuwd dat er voor die tijd verschrikkelijke dingen zouden gebeuren – aardbevingen, hongersnood en oorlogen gevolgd door het ondenkbare: vijandelijke legers zouden de stad Jeruzalem omringen en verwoesten en zelfs de Grote Tempel, het heilige centrum van Jeruzalem, vernietigen. Het evangelie naar Marcus vertelt hoe Jezus met zijn discipelen door de tempel wandelde. Terwijl zijn leerlingen vol bewondering naar dit schitterende gebouw keken zei hij: ‘Die grote gebouwen die je nu ziet – wees er maar zeker van dat geen enkele steen op de andere zal blijven; alles zal worden afgebroken.’³⁰ Vele historici hebben beweerd dat Jezus de verwoesting van de tempel niet werkelijk kan hebben voorgezegd en dat zijn volgelingen deze woorden later hebben toegevoegd. Maar mij lijkt het waarschijnlijker dat hij dit wel heeft geprofeteerd. Veel van zijn volgelingen dachten dat in elk geval.³¹ Jezus waarschuwde herhaaldelijk dat de dag van Gods oordeel nog in dezelfde generatie zou komen – en daarmee ook Gods koninkrijk: *‘Ik verzeker jullie: sommigen die hier aanwezig zijn zullen niet sterven voordat ze de komst van het koninkrijk van God in al zijn kracht hebben meegemaakt. (...) Ik verzeker jullie: deze generatie zal zeker nog niet verdwenen zijn wanneer al die dingen gebeuren.’*³²

Stel je voor hoe Johannes zich zo’n veertig jaar na de dood van Jezus moet hebben gevoeld toen deze schokkende profetie waarheid leek te worden: in 70 n.Chr. bestormden de Romeinse legers Jeruzalem, staken de tempel in brand en veranderden het centrum van de stad in een hoop stenen. Toen dat gebeurde moeten Johannes en anderen die Jezus trouw waren gebleven zowel geschokt zijn geweest als opgewonden, want dit betekende dat al het andere dat hij had geprofeteerd nu ook zou gebeuren. Jezus had gewaarschuwd dat ‘oorlog en oorlogsdreiging’ slechts ‘het begin van de weeën [van de messias]’ zouden zijn. Hij vertelde hun dat ze erop moesten rekenen dat ze zouden worden vervolgd, ‘want zulke verschrikkingen als erin die tijd zullen plaatsvinden, zijn er sinds het begin van Gods schepping nooit geweest en zullen er ook nooit meer komen’.³³ Maar

na deze rampzalige gebeurtenissen, zo had Jezus eraan toegevoegd, zouden zijn volgelingen ‘de Mensenzoon zien komen op de wolken van de hemel, bekleed met macht en grote luister’, om het koninkrijk van God te grondvesten:

Zo moeten jullie ook weten, wanneer je die dingen ziet gebeuren, dat het einde nabij is. Ik verzeker jullie: deze generatie zal zeker nog niet verdwenen zijn wanneer al die dingen gebeuren.³⁴

Ongeveer tien jaar na de Joodse oorlog schreven enkelen van zijn volgelingen – in een gevecht tegen de tijd – de evangeliën van Marcus, Matteüs en Lucas om Jezus’ boodschap te verspreiden en de rest van de wereld te waarschuwen voordat het einde zou komen.

Hoewel Johannes waarschijnlijk is gevlucht van Judea naar Klein-Azië, verwachtte hij net als veel anderen uit de tweede generatie Jezus’ wederkomst en de komst van zijn koninkrijk ‘met kracht’. Maar in de tijd dat Johannes het boek Openbaring schreef waren er al bijna dertig jaar verstreken. Er waren *twee* generaties voorbijgegaan zonder dat er iets was gebeurd. Johannes moet zich, net als andere volgelingen van Jezus, hebben afgevraagd waarom de profetie niet in vervulling was gegaan. Want terwijl hij door Klein-Azië reisde zag hij overal dat het koninkrijk dat gekomen was ‘met kracht’ niet Gods koninkrijk was – maar dat van *Rome*.

Bij de grote haven van Efeze kon Johannes met eigen ogen de tempels zien, de theaters en de monumentale stadsgebouwen, vol heidense godenbeelden. In de belangrijkste straat van de stad stond een kolossaal standbeeld van Titus, de bevelhebber van de Romeinse legermacht die de tempel van Jeruzalem had verwoest. Overal waar hij kwam zag Johannes inscripties, beelden en tempels die de triomf van de Romeinse goden lieten zien. De grootste daarvan was gebouwd door Titus’ broer, Domitianus, de huidige keizer, die zoals de Romeinen zeiden ‘de hele wereld’ regeerde, van Brittannië tot het huidige Frankrijk, Duitsland, Spanje en Italië. Zijn rijk reikte tot Kroatië en Servië, Turkije en Griekenland, tot Egypte, Afrika, Syrië, Israël en zelfs Irak. In de buurt van Efeze, in de stad Pergamum, zag Johannes

een gebouw dat hij ‘Satans troon’ noemde, maar wat de lokale bevolking beschouwde als trots van de stad: de grote tempel van Zeus, die op de top van de heuvel stond, vlak bij de eerste tempel die rijke stadsbestuurders hadden gebouwd om hun patriotisme te tonen en die ze hadden gewijd aan de goddelijke keizer Augustus en de godin Roma.³⁵ Ook in de nabijgelegen stad Afrodias kan Johannes zich hebben vergaapt aan een enorme en overdadige tempel, drie verdiepingen hoog, genaamd de Sebasteion, ‘de tempel van de heiligen’.³⁶

De meeste reizigers die door de enorme zuilengalerijen liepen moeten bewondering hebben gehad voor de gigantische panelen met gebeeldhouwde reliëfs ter ere van Romeinse overwinningen over allerlei volken die onder gezag van de keizer stonden.³⁷ Johannes, die afkomstig was uit het bezette Judea, zal hebben gewalgd bij het zien ervan. Veel van de panelen toonden een gewapende keizer afgebeeld als een godenzoon, terwijl hij een slavin domineerde – een metafoor voor de manier waarop de Romeinen aankeken tegen de overwonnen volken. De zuidelijke porticus bijvoorbeeld herdacht de Romeinse verovering van Brittannië en verbeeldde keizer Claudius terwijl hij een bange slavin bij de haren pakt en zijn zwaard opheft om haar te doden. De inscriptie vertelt dat de slavin Brittannië is, beschaamd en verslagen, met ontblote borsten. Tevergeefs heft ze haar hand op om de dodelijke klap af te wenden. Een tweede scène schildert Nero die een naakte slavin – in dit geval Armenië – op de grond dwingt. Een derde scène laat de triomferende Augustus zien die in aanwezigheid van de goden wordt geëerd door Venus, die de Grieken Afrodite noemden en die door de keizer werd gezien als schutspatroon van zijn voorganger, Julius Caesar. De lokale bevolking vereerde haar als de goddelijke beschermer van de stad, die ze naar haar hadden vernoemd, Afrodias.

Wat deze provinciale Joodse profeet nog meer zal hebben geërgerd dan het denigrerende beeld van de gevangen volken was dat de Romeinse triomftochten niet alleen werden afgeschilderd als keizerlijke propaganda, maar ook als *religieuze devotie*. Johannes zou zulke monumentale architectuur hebben gezien als een demonische parodie op Gods waarheid, doordat die kunstwerken heersers zoals

Augustus, Nero en Tiberius, onder wier heerschappij Jezus was gekruisigd, afbeeldden als gewijd door goden, die Johannes als demonische machten zag.

Historici hebben vaak verondersteld dat de verering van de keizers als goden een kwestie was van politiek opportunisme, en niet van vroomheid. Maar de Oxfordse historicus Simon Price heeft op briljante wijze laten zien dat de mensen uit Klein-Azië die het Sebasteion bouwden, heel anders tegen de zaak aankeken.³⁸ Het onderscheid tussen religie en politiek zouden ze niet hebben begrepen – net als de meesten van hun tijdgenoten. Het vereren van de heerser zagen ze niet als de verering van een mens, maar als respect tegenover de goden die de keizer op die plaats hadden aangesteld en zo het lot van de volken hadden bepaald. De inwoners van Klein-Azië die het Sebasteion hadden laten bouwen en de jaarlijkse feesten, offers en atletiekspelen bekostigden om de keizers te eren, zagen hun onderwerping door Rome niet als een nederlaag, maar als *onderwerping aan de wil van de goden*. Door de Romeinse keizer en zijn goden te eren maakte men zichzelf niet alleen bemind, maar kon men ook de harde werkelijkheid van de onderwerping aan Rome verzachten en betekenis geven.

De historicus Steven Friesen heeft laten zien dat de politieke crisis die ontstond na de moord op Julius Caesar in 44 v.Chr., ertoe leidde dat stadsbestuurders in de Romeinse provincie Asia een reeks van overdadige tempels bekostigden die Johannes in hun steden zag – gebouwen waarvan ze hoopten dat ze de gunst van Caesars opvolger zouden winnen. Want toen Romeinse senators de keizer hadden doodgestoken in de senaatsruimte, ontstond er in Rome een leiderschapscrisis. Drie rivalen streden om de opvolging. De leiders in de provincie Asia steunden Marcus Antonius en Cleopatra. Binnen een paar jaar bleek echter dat ze op het verkeerde paard hadden gewed. Na de nederlaag van Antonius haastten leden van de Klein-Aziatische stadsraden zich om de winnaar te behagen. Er werden extravagante tempels gebouwd voor Octavianus, later Augustus genoemd, en er werden religieuze feesten gegeven om te laten zien dat ze nu trouw waren aan hem – en aan Rome en zijn goden.

Hoewel het verhaal van Antonius en Cleopatra vaak nogal melodramatisch wordt verteld kunnen de gevolgen van hun mislukte strijd tegen Octavianus behulpzaam zijn om begrijpelijk te maken waarom de keizer op deze wijze in Klein-Azië werd geëerd. Na de moord op Caesar zou zijn plaats worden ingenomen door de briljante, rijke en meedogenloze Octavianus, die toen achttien jaar oud was. Octavianus stemde ermee in om samen met Marcus Antonius en Marcus Lepidus te regeren, twee oudere en ervaren consuls. Maar toen er spanningen ontstonden verbrak Octavianus de alliantie, nam het bevel over van Lepidus' leger en dwong hem levenslang in ballingschap te gaan. Antonius, die gevaar rook, besloot het rijk in bezit te nemen voordat Octavianus het van hem zou afpakken.

Om steun te vinden in de Senaat trok Antonius zich terug in de oostelijke provincies van het rijk – hij ging naar Egypte, waar hij Cleopatra ontmoette. Op een eerdere reis, tien jaar daarvoor, had hij al gezien dat de toen veertienjarige vroegrijp was, heel intelligent en bijzonder aantrekkelijk. Inmiddels was ze koningin en was, hoewel ze formeel getrouwd was met haar jongere broer, de minnaar van Julius Caesar geweest, die bij haar een zoon had verwekt. Na Antonius te hebben ontmoet sloot ze een verbond met hem. Ze werd zijn gemalin – en, zoals zijn biograaf Plutarchus later schreef, de liefde van zijn leven.³⁹

Hoewel hij nog steeds getrouwd was met Octavia, Octavianus' oudere zus, woonde Antonius in 32 v.Chr. openlijk samen met Cleopatra in Efeze, waar het paar hof hield om bondgenoten te vinden in de strijd tegen zijn zwager. Plutarchus vertelt hoe de schreeuwende enthousiaste menigte Antonius huldigde als de levende belichaming van de god Dionysus. Cleopatra, die vaak gekleed ging als de Nieuwe Isis, werd toegejuicht ter ere van haar goddelijke schutpatroon. Cleopatra baarde hem twee kinderen terwijl ze de steun verwierven van veel Aziatische leiders, waaronder de koning van Parthia en de koning van Judea, en zelfs driehonderd Romeinse senators die naar Efeze reisden om hun steun toe te zeggen in de strijd tegen Octavianus.